

‘દ્વ્યાશ્રય’ કાવ્યના એક પદ્યની શંકાસ્પદ વૃત્તિ પરત્વે વિચારણા

- શીલચન્દ્રવિજય ગણિ

૧. શ્રી હેમચંદાચાર્યે ગૂજરાતના ચાવડા - સોલંકી - રાજાઓના ચારિત્રવર્ણન સાથે સ્વરચિત ‘સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુસાસન’ દ્વારા સિદ્ધ થતા શબ્દપ્રયોગોને ગૂંથી લેતા ‘દ્વ્યાશ્રય’ મહાકાવ્ય ઉપર શ્રીઅમરતિલકગણિએ વૃત્તિ રચેલી છે. આ વૃત્તિ કાવ્યના અર્થોને તેમ જ વ્યાકરણના પ્રયોગોને પણ ખોલી આપે તેવી સુગમ છે. જો કે આ વૃત્તિને સર્વગ્રાહી વૃત્તિ કહેવાનું સાહસ ન કરી શકાય. કેમ કે હજી કાવ્યતત્ત્વ તથા અલંકાર-વર્ગોની દૃષ્ટિએ ‘દ્વ્યાશ્રય’ ઉપર વિવેચન થવાનું બાકી જ રહે છે. આમ છતાં, આજે તો ‘દ્વ્યાશ્રય’ના અર્થોદ્ઘાટન માટેનું એકમાત્ર સરસ સાધન આ વૃત્તિ જ છે.

‘દ્વ્યાશ્રય’ના પ્રથમ સર્ગમાં અણહિલપુરપત્તનનું નગરવર્ણન થયું છે. ચોથા પદ્યથી આરંભીને કુલ ૧૩૦ પદ્યોમાં પથરાયેલું એ નગરવર્ણન અત્યંત રોચક અને કલ્પનોત્તેજક છે. વૃત્તિકારે એ રોચકતાને ફીલવાનો પોતાની ક્ષમતા અનુસારે સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ આ વર્ણનમાં ૫૮ માં પદ્યની વૃત્તિ, મૂલ પદ્યના રહસ્યથી વિપરીત જતી હોય તેવું જણાય છે. એ પદ્ય તથા તેની વૃત્તિ આ પ્રમાણે છે :

ન યથા કોઽપિ સંસ્કર્તા સંચસ્કાર યથા ન ચ ।

અરોચકી ગુણેઽવગ્ર સંસ્કર્તુ યતતે તથા ॥ ૫૮ ॥

વૃત્તિ : - અત્ર પુરે ન રોચતે ધાન્યં ક્ષુધોઽભાવાદસ્મિન્ “નામ્નિ પુંસિ ચ” (પૂ. ૨.૧૨૨) ઇતિ ણકે અરોચકો બુધુધ્યાયા અભાવઃ સોઽસ્ત્યસ્ય” પ્રાણોસ્થાદ૦” (૭.૨.૬૦) ઇત્યાદિના ઋગ્વાચિત્વાદિની અરોચકી નરો ગુણેષુ વ્યઙ્ગનેષુ વિષયે સંસ્કર્તુ હિદ્ગુકપૂરાદિક્ષેપેન તથા તેન પ્રકારેન યતતે પ્રવર્તતે યથા કોઽપિ પુમાન્ ન સંસ્કર્તા ન સંસ્કરિષ્યતિ યથા કોઽપિ ન ચ સંચસ્કાર સંસ્કૃતવાન્ ।

વૃત્તિનો સાર એ સમજાય છે કે “આ નગરના લોકોને ‘અરોચક’ નામનો રોગ હોવાથી, અથવા અહીંના લોકોને વહુ ભૂખ ન લાગતી હોવાથી, ભૂખ લાગે તે ખાતર, તેઓ ગુણો ઇટલે શાક-દાઢ પ્રકારનાં વ્યંજનોમાં હિંગ અને કપૂર આદિ સંસ્કાર (વધાર વ.) કરતા હતા, કે જેવો કોઈએ ક્યારેય કર્યો ન હોય કે કરશે પણ નહિ.”

અત્યંત ગ્રામ્ય, બેહૂદો અને નગરની પ્રશસ્તિને બદલે અપકીર્તિ ગણાય તેવો - આવો અર્થ વૃત્તિકારે આ પદ્યનો કેવી રીતે અને કેમ તારવ્યો હશે ? તે સમજમાં આવે તેમ નથી.

વાસ્તવમાં આ પદ્ય એક ઉચ્ચ કક્ષાનું ધ્વનિકાવ્ય ગણી શકાય તેવું પદ્ય છે. આ પદ્યમાં આવેલા ‘ગુણ’ શબ્દનો ‘ગુણ’ અર્થ જ કરવાથી, અને ‘અરોચકો’ નો અર્થ આયુર્વેદમાં વર્ણવેલ ‘અરોચક નામના રોગથી પીડાતાં’ ‘એવો ન કરતાં’ ગુણો પ્રત્યે જ જેને અરુચિ છે તે ગુણોનો અરોચકી” એવો કરીએ તો આ પદ્યમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે :

“आ नगरना लोको एवा तो गुणवंत हता, के जेमने देखीने गुणोनो अरोचकी- अवगुणी दुर्जन जण पण, पोतानामां आवा गुणो प्रगटाववा माटे एवो प्रचंड उद्यम करतो के जेवो न पूर्व कोईए कयों न हंगे तेम भविष्यमां कोई करशे पण नहि ”।

आ अर्थने जो यथार्थ स्वीकारीए तो आ पद्यनी व्याख्या आ प्रमाणे करवी घटे :

वृत्ति :

अत्र - पुरं, गुणेषु - गुणानां - सद्गुणानां प्राप्तिविषये, अरोचकी- सद्गुणान् प्रति रुचिमान् - दुर्जनो निर्गुणो वा जन इत्यर्थ, ‘अपि’ अध्याहार्य : अतो निर्गुणोऽपि जनः; कर्तुं ‘निजं’ इति शेषः, निजात्मानि गुणानां संस्कारमाधातुमित्यर्थ; तथा - तेन प्रकारेण त्वरया तत्वेन तीव्रभावादिना वा - यतते - यत्नं कुरुते, यथा - येन प्रकारेण कोऽपि - कश्चिदपि न्यो जनः न संचस्कार- निजात्मानं न संस्कृतवान् ‘पूर्वं’ ‘गुणैरिति च शेषः । न च - ना ‘कोऽपि’ इति अत्राप्युपादेयं; अतो न कश्चिदपि जनः संस्कर्ता च - भविष्यकाले निजात्मानं संस्करिष्यत्यपि । अयं भावः - एतादृशोऽत्रत्यो जनो गुणवान्, यं दष्ट्वा अन्यो निर्गुणो जनो जनिर्गुणत्वेन लज्जित्वा निजात्मानं गुणसंस्कृतं निर्मातुं तथा सयत्नो भवत्यत्र, यथा भूतकाले नापि जनेन नोद्यतं, न वा भविष्यत्कालेऽपि कोऽपि तादृक् प्रयत्नशीलो भावी ॥